

تصحیح بیتی از بیدل دهلوی

رقیه همتی

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور
hemmatiro@gmail.com

عبداله ولی پور

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور
abdollahvalipour@gmail.com

میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی هرچند به عنوان شاعر برجسته قرن یازدهم و دوازدهم زبان فارسی شهرت یافته است، ولی باید اذعان کرد که با نوشتن کتاب «چهارعنصر»، خودش را در زمره بزرگترین نویسندگان سبک هندی نیز مطرح ساخته است. کتاب چهارعنصر، اولین بار در سال ۱۳۴۴-۱۳۴۱ در افغانستان چاپ شد و سپس در ایران نیز از سال ۱۳۷۹ تاکنون چهار بار زیر چاپ رفته است که همه این چاپها در حقیقت کپی برداری ناشیانه از روی نسخه چاپ کابل بوده است؛ بعلاوه ایرادهای متعدد املائی، تایپی، تحریفات، تصحیفات، و اشکالهای ویرایشی و سجاوندی که به ضعفهای چاپ کابل افزوده است. تنها در آخرین چاپی که سیدضیاءالدین شفیع از روی چاپ کابل بازنویسی کرده، برخی از اشکالهای املائی، تایپی، ویرایشی، سجاوندی و... مرتفع شده است؛ با این حال ابهامها و اشکالهای متعدد اساسی که در حقیقت به خاطر عدم مراجعه به نسخه‌های خطی معتبر و نزدیک به حیات مؤلف، ناخوانایی خط نسخه‌ها، اعمال سلیقه کاتبان و نساخان بوده، در این چاپها همچنان به قوت خود باقی است. نگارندگان این مقاله قصد دارند بیتی از یک قطعه بلند را که در همه چاپ‌های چهارعنصر و نسخه‌های خطی مورد مطالعه - جز یک نسخه خطی - مغشوش و غلط ضبط شده و از همین روی معنای بیت در هاله‌ای از ابهام قرار گرفته است، مورد بررسی قرار دهند و با عرضه مستندات و توضیحات متقن، شکل صحیح بیت را ارائه دهند.

ماجرا از این قرار است که شاه قاسم هوالهی، استاد بیدل دهلوی، روزی مجموعه‌ای از رسائل سلف را که ملک خود وی بود، به بیدل می‌دهد که مطالعه کند و به وی اجازه می‌دهد تا نسخه‌ای دیگر از روی آن استنساخ نماید. بیدل بعد از مطالعه آن مجموعه، نسخه‌ای استنساخ می‌نماید و ذیل اختتام، آن را به یک قطعه ۵۷ بیتی زیبایی که بیانگر نگرش خاص و منحصر به فرد بیدل به حروف تهجی است، مزین می‌کند و به حضور استاد خود می‌فرستد، با این مطلع:

دارد این نسخه از علوم کمال

یابس و رطب چون کتاب مبین

(بیدل، ۱۳۹۲: ۲۰۸)

مصرع اول از بیت سی و ششم این قطعه، در همه نسخه‌های چاپی و خطی، اشتباه و به شکل مبهم ضبط شده است. برای روشن شدن مطلب ابتدا چند بیت از ابیات پیش و پس بیت مذکور را از چهارعنصر چاپ شفיעی ذکر می‌کنیم و سپس به بررسی آن در چاپ‌ها و نسخه‌های مختلف می‌پردازیم:

... غافل از «صاد» و «ضاد» نتوان بود

یک نگه راست، در دو چشم کمین

گر کشد دیده تهمت چپ و راست

نور، پاک است از یسار و یمین

الف «طا» چو دسته طنبور

میل در چشم وهم کرده یقین

گه چو طنبور طی سـر طی

چند باشی چو چنگ «لام» حزین

«طا» به یک نقطه اسم «ظا» گیرد

ساز، یک ساز و نغمه‌ها چندین

فیض قبض است چون کنی تصحیف

هم به تحریفی آفرین، نفرین...
(همان: ۲۱۰)

این بیت در چاپ کابل، در چاپ‌های اکبر بهداروند که در اصل از روی چاپ کابل کپی برداری شده، و آخرین چاپ این اثر که سیدضیاءالدین شفیع آن را بر اساس چاپ کابل

بازنویسی کرده، به این شکل ضبط شده است:
گه چو طنبور طی سر طی

چند باشی چو چنگ لام حزین

(همو، ۱۳۴۴: ۶۴۱/۴؛ همو، ۱۳۸۶: ۴۸۰؛ همو، ۱۳۹۲: ۲۱۰)

نگارندگان مقاله حاضر، علاوه بر سه نسخه چاپی، به چهار نسخه خطی موجود در ایران نیز مراجعه کرده‌اند و این نسخه‌ها نیز مصرع اول این بیت را به اشکال مختلف و مغشوش ضبط کرده‌اند که در ذیل به آنها اشاره می‌کنیم:

در نسخه سنا که به شماره (۱۳۵۵ / ۲) سس و شماره میکروفیلم (۸۴۴۹) در کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود و محمد عالم ابن آخوند ملا محمد شریف نمگانی، آن را به خط نستعلیق هندی کتابت کرده است، این بیت به شکل ذیل ضبط شده است:
گه چو طنبور طی سیر طربی

چند باشی چو چنگ لام حزین

(همو، نسخه کتابخانه مجلس: ص؟)

نسخه خطی کتابخانه ملی به شماره (۵ - ۷۳۳۱) که در آن مرکز نگهداری می‌شود، به خط حافظ محمد حبیب‌الله ابن حافظ محمد درویش، به تاریخ کتابت رجب ۱۱۸۳ - ۱۱۸۲ هـ.ق. در حیدرآباد هند کتابت شده است، مصرع اول این بیت را به دو شکل ذیل ضبط کرده و بر روی شکل اول نوشته شده است: «نسخه»، و بیانگر آن است که این مصرع در نظر کاتبان نیز از موارد مناقشه بوده است.

گه چو طنبور طی سر طوبی / گه چو طنبور طایر طوبی

چند باشی چو چنگ لام حزین

(همو، نسخه کتابخانه ملی: ۱۹)

در کتابخانه و مرکز اسناد دانشگاه تهران دو نسخه از چهار عنصر بیدل دهلوی نگهداری می‌شود؛ یکی از این نسخه‌ها به شماره (۹۶۴۲)، به خاطر این که چندین صفحه از اول و آخر این نسخه افتاده است، نام کاتب و تاریخ کتابت آن معلوم نیست و نسخه دیگر به شماره (۱۰۶ ب) ادبیات دانشگاه تهران است که در این نسخه نام کاتب آن نامعلوم و تاریخ کتابت (۱۲۳۸) هجری است. در نسخه شماره (۹۶۴۲) مصرع

اول بیت مذکور به شکل ذیل ضبط شده است:
گه چو طنبور طی سر طی بسی

چند باشی چو چنگ لام حزین

(همو، نسخه ۱ دانشگاه تهران: ۱۱۳)

این نسخه خطی در حاشیه، کلمه «طربی» را به عنوان نسخه بدل برای «طی بی» آورده است.

در نسخه شماره (۱۰۶ ب) ادبیات نیز این بیت به شکل ذیل

ضبط شده است:

گه چو طنبور طی سر طربی

چند باشی چو چنگ لام حزین

(همو، نسخه ۲ دانشگاه تهران: ۱۱۵)

حال به بیت قبل از بیت مذکور برمی‌گردیم و با تحلیل و بررسی این دو بیت به گزینش شکل صحیح ضبطها از بیت مورد بحث دست می‌یابیم. در بیت قبلی گفته است:
الف «طا» چو دسته طنبور

میل در چشم وهم کرده، یقین

(همو، ۱۳۹۲: ۲۱۰)

گفتیم که بیدل دهلوی در این قطعه بلند، نگرش خاص و منحصر به فردی به حروف الفبا دارد و برداشت و تأویل خاصی از هر حرف ارائه می‌نماید. در دو بیت قطعه مذکور به توصیف از حرف «ط» می‌پردازد. بیدل در این بیت حرف «ط» را از یک سوی به ساز طنبور تشبیه کرده است که قسمت گردی حرف «ط» به منزله کاسه ساز طنبور است و الف «ط» نیز به دسته طنبور تشبیه شده است. و از سوی دیگر قسمت گردی حرف «ط» را به چشم تشبیه کرده و الف «ط» را به میلی تشبیه کرده است که بر طبق عادت مرسوم، با آن چشم مجرمان را کور می‌کردند و بیدل بر این باور است که یقیناً الف حرف «ط» که شبیه دسته طنبور، و در اصل میل داغ است، بر قسمت گردی حرف «ط» که به منزله چشم وهم و گمان است، میل می‌کشد که آن را کور بکند، تا دیگر وهم و گمانی در راه شناخت وجود نداشته باشد. و در بیت دوم نیز که در حقیقت دنباله بیت قبلی است، مخاطب را به خوشی و شادباشی ترغیب و تشویق می‌کند و می‌گوید: هر از گاهی همانند کاسه طنبور به فکر خوشی و شادی باش یا به خوشی و شادی پرداز؛ تا کی می‌خواهی

_____، چهارعنصر، نسخه خطی کتابخانه ملی، به خط حافظ محمد حبیب‌الله ابن حافظ محمد درویش، تاریخ کتابت رجب ۱۱۸۳-۱۱۸۲ هـ.ق. در حیدرآباد هند، عنصر دوم به شماره (۷-۷۳۳۱)

_____، چهار عنصر، نسخه خطی کتابخانه و مرکز اسناد دانشگاه تهران، نام کاتب نامعلوم، تاریخ کتابت ۱۲۳۸ هجری، به شماره (۱۰۶ ب) ادبیات.

_____، ۱۳۸۶، آوازه‌های بیدل، تصحیح اکبر بهداروند، چاپ اول، تهران: نگاه.

_____، چهار عنصر، نسخه خطی کتابخانه و مرکز اسناد دانشگاه تهران، نام کاتب و تاریخ کتابت نامعلوم، به شماره ۹۶۴۲.

_____، چهار عنصر، نسخه سنا (کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی)، به خط نستعلیق هندی محمد عالم ابن آخوند ملا محمد شریف نمگانی، به شماره ۱۳۵۵/۲ سس و شماره میکروفیلم ۸۴۴۹.

_____، کلیات (۴ ج)، به اهتمام خال محمد خسته و مقدمه خلیل‌الله خلیلی، دپوهنی مطبعه، ۱۳۴۴-۱۳۴۱.

قدت را از غم و غصه همانند حرف «ل» و ساز چنگ، خمیده کنی.

با این توصیفات، به این نتیجه می‌رسیم که بیت مذکور را همه نسخه‌های چاپی «چهارعنصر» غلط ضبط کرده‌اند و از هیچ کدام از موارد ضبط شده در نسخه‌های چاپی معنی مطلوبی استخراج نمی‌شود و همچنان معنای بیت در هاله‌ای از ابهام باقی می‌ماند، و با گزینش ضبط نسخه (۱۰۶ ب) ادبیات دانشگاه تهران ابهام موجود در بیت مذکور به راحتی مرتفع می‌شود و معنی مطلوب از بیت به دست می‌آید و می‌توانیم به قطع و یقین بگوییم که صورت درست و منطقی بیت باید به این شکل باشد:

که چو طنبور طی سر طری

چند باشی چو چنگ لام حزین

منابع

- بیدل دهلوی، عبدالقادر بن عبدالخالق، ۱۳۹۲، چهارعنصر، بازنوشته سیدضیاءالدین شفیعی، چاپ اول، تهران: مؤسسه فرهنگی و انتشارات بین‌المللی الهدی.

 <p style="text-align: center;">دیوان غیاث‌الدین گنجی</p> <p style="text-align: center;">خواجہ غیاث‌الدین محمد گنجانی (تبریزی) مشورہ پورا پیر شیخ (سده پنجم ہجری)</p> <p style="text-align: center;">تصحیح تعلیقات مسعود راستی پور احسان پورا پیر ششم</p>	 <p style="text-align: center;">خلاصۃ الأشعار وزبدۃ الأفكار</p> <p style="text-align: center;">بخش تبریز و آذربایجان و نواحی آن</p> <p style="text-align: center;">تالیف میر تقی‌الدین کاشانی (زنده ۱۰۱۶ھ ق)</p> <p style="text-align: center;">بازش رقیہ بایرام‌حقیقی</p>
<p>خواجہ غیاث‌الدین محمد گنجانی (تبریزی) مشهور به خواجہ شیخ (سده هشتم هجری)، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: مسعود راستی پور و احسان پورا پیر ششم. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، صفحات: بیست و هشت، ۲۴۷، ۶، شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه، ۱۳۹۵.</p>	<p>میر تقی‌الدین کاشانی (زنده در ۱۰۱۶ھ - ق)، خلاصه الأشعار و زبدۃ الأفكار (بخش تبریز و آذربایجان و نواحی آن)، تصحیح و تحقیق رقیه بایرام حقیقی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، صفحات: صد و بیست و شش، ۲۶۵، ۷، شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه، ۱۳۹۵.</p>